

FƏLSƏFƏ

UOT 82-1.512.162

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR

Elnur HƏSƏNOV*

Açar sözlər: Şeyx Nizami, Azərbaycan, Gəncə, intibah dövrü, milli-mənəvi dəyərlər

*Bünövrəsi əyri qoyulan evin,
Bir gün dörd divarı uçacaq, yəqin.
Şeyx Nizami Gəncəvi*

Giriş

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri, dünya ədəbiyyatının, mədəniyyətinin görkəmli siması olan Nizami Gəncəvi öz əsərlərində milli-mənəvi dəyərlərimizə sirayət etmişdir. O, öz ata-babasından eşitdiyi hikmətli sözlərə bədii don geydirərək nəsihət kimi təqdim edir:

*Qəbri nurla dolsun, rəhmətlik atam,
Nəsihət verərdi bu sayaq müdam:
“Bədbəxt adamlardan kənara çəkil,
Xoşbəxtlər yanında sən eylə mənzil.
İstəsən ki, gecən nura boyansın,
İşıqlı məşəllə qoy şamın yansın.
Böyük mirvarilər qiymətlidir, bax,
Çünki böyükklərlə olurlar ancaq”.*

Sözün əvvəlində böyük şair atasını belə təqdim edir: “Qəbri nurla dolsun, rəhmətlik atam”. Bizlər də bu gün dünyasını dəyişmiş əzizlərimizi beləcə yad edirik (6, s.8; 17, s.22-23).

Bəs bu dəyərlərə riayət etməyi ata nə üçün nəsihət edirdi? Bu sualın cavabı Azərbaycan atalar sözlərində aydınca verilir: “Atı atın yanına bağlasan, həmrəng olmasa da həmxasiyyət olar”, “Niyətin hara, mənzilin ora”, “Su axar, çuxuru tapar”, “Taylı tayını tapmasa, günü ax-vayla keçər”, “Dost dostu tən gərək, tən olmasa, gen gərək” və s.

Səbr etməyi cəmi müşküllərin açarı sayan şeyx Nizami bilirdi ki, darda qalanların dadına yetən var. Bütün düşünləri açan da odur:

*Dedi: Bir neçə gün səbr elə, çalış,
Heç kəs həmişəlik darda qalmamış.*

Nizami Gəncəvi qələmində bir toxumun göyərması belə hikmətə çevrilir:

*Toxum çürüməsə bitməz heç zaman,
Bir iş bağlanmasa, açılmaz, inan!*

Bir fəlsəfi fikir başqa bir fəlsəfi fikir üçün açardır. Toxumun çürüməsi yeni bir həyat üçün keçiddir. Çünki çürüyən toxum torpağa qarışaraq torpağın yaddaşını özünə qaytarır. Çürümək məhv

*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Gəncə Bölməsi, elm üzrə Prezident mükafatçısı.
E-mail: el-hasanov@mail.ru

olmaq deyil, yeni donda, yeni biçimdə qayıdıdır. Bir işin bağlanması və açılması da eyni fəlsəfi fikrə söykənir: bağlı olmasa, açıq necə olardı? Deməli, əksliklərin vəhdəti açıq və bağlı anlamında özünü göstərir (6, s.7-9; 24, s.65).

Vaxt anlamı elə bir ölçüdür ki, ona tabe olanları məhdudlaşdırır. Bu məhdud çərçivədə başlanğıc və son olur: “Hardan nazilər, ordan üzülər”, “Örkən nə qədər uzun olsa, yenə gəlib doğanaqdan keçəcək”, “Su sənəyi suda sınar”.

Dahi Nizami xalqdan gələn bu hikməti belə ifadə edir:

*Daşdan düzələn bir şüşə tapılmaz,
Ki daşda sınmasın keçincə bir az.*

Daşdan düzəlmiş şüşə insandır. Zaman keçdikcə gözəlliyini, tərəvətini, gəncliyini itirərək məhvə doğru gedir və nəhayət, torpaqdan yarandığı kimi torpağa da qovuşur.

1. Şeyx Nizami irsində əxlaqi dəyərlərin təcəssümü

Nizami Gəncəvinin qələmində ən adi deyimlər ilahi dəyər qazanır və hikmətə çevrilir. Şeyx Nizaminin fəlsəfi qənaətlərinin kökündə dayanan dini-əxlaqi, milli-mənəvi dəyərlərimiz onun irsindəki müdrik fikirlər üçün bir növ dayaq rolunu oynayır. Ulu Tanrımızın hökmü sayəsində yaradıcılığı ilə bəşəri irsə nur saçan Şeyx Nizami zamanlara, məkanlara hökm etməyi bacarmış, tanrı hökmlərini sözə çevirmişdir:

*Bir sakit qalayam, dörd yanımda gecə,
İshaq-Mushaqlardır yoldaşım təkcə (28, s.67).*

Şeyx Nizami fəlsəfəsi xalq ruhunun aynasına çevrilərək yadda qalır. Dahi mütəfəkkir N.Gəncəvi Tanrının bəxş etdiyi qismətə inanır. Zora, hiyləyə əl atanları yazıq adlandırır:

*Zorla, hiylə ilə kəsb etmə, yazıq,
Yeyə bilməz heç kəs qismətdən artıq (13, s.146-147).*

Atalar sözündə: “Qismətdən artıq yemək olmaz”, - hökmü verilir.

Zülmət dünyasında bəşər övladının bir qismi kor doğuldu, kor kimi yaşadı. Korlar öz eybini görə bilməzdi, amma başqasının korluğunu duydu və ona lağ etməkdən belə çəkinmədi. Atalar dediyi kimi: “Kor kora lağ eləməsə, bağı çatlayar”. Eybəcərlər başqasının eybini üzə çəkdi: “Eybi çəkər eybəcər, dərdi çəkər dərdəcər” (6, s.6-9).

Tanrı xalq etdiklərini görür, eşidir, duyur. Bu səbəbdən də onları heç vaxt darda qoymur. Nizami Gəncəvi də xalq hikmətinə söykənərək bu fikri daha dolğun şəkildə ifadə edir:

*Dedi: “Bir neçə gün səbr elə, çalış”,
Heç kəs həmişəlik darda qalmamış (11, s.9139-9140).*

Dünya həyatının başlanğıcı var, sonu var. “Bir gün yaranan bir gün gedəcək”, – deyib ulularımız. Bir də deyiblər ki: “Su sənəyi suda sınar” (6, s.11).

Dünya özü fani, yarananlar fanidir. Əbədi olan yalnız Yaradanın özüdür. İnsan bu həqiqəti anlayarsa kamilləşər, haqq aşiqinə çevrilər:

*Daşdan düzələn bir şüşə tapılmaz,
Ki, daşda sınmasın keçincə bir az (26, s.68-69).*

Dahi mütəfəkkir milli mənəviyyatımızın ayrılmaz tərkib hissəsi olan dini-əxlaqi dəyərlərimizə istinadən öz əsərlərində haqq-ədalət axtarışında olmuşdur. Amma zülmət səltənətində axtardığını

tapmaq asan deyil. İshaq-Mushaq min illərdir ki, bir-birini axtarır. Bəs onda nə etməli? Xilas yolu nədədir? Budur xilas yolu:

*Doqquzbaş ılandan olmaqçün xilas,
Bu doqquz qapılı evə qıfil as.*

Doqquzbaş ilan fələklərdir. Yalnız doqquz qapılı evi – dünyanı unutmaqla doqquzbaş ılandan xilas olmaq mümkündür.

Kamil insan dünya nemətlərinə sonsuz meyl göstərüb ona bağlana bilməz. Əksinə, şüurlu şəkildə ondan qaçmalıdır:

*Turuncdan qaçmasan Yusif tək əgər,
Züleyxa narınc tək tez səni kəsər.*

Dünya bir tarladır. Hər kəs öz əkdiyini biçər. Yaxşılıq edən yaxşılıq, pislik edən pislik görər: “Nə əkərsən, onu da biçərsən”, “Nə tökərsən aşına, o da çıxar qarşına”. Nizami Gəncəvi bu fikri belə ifadə edir:

*Dünyanın işini yaxşı düşün sən,
Nə əksən, onu da bil, biçəcəksən (22, s.52-55).*

Bu dünyada heç nə itmir; nə yaxşılıq, nə yamanlıq:

*Yamanlıq eyləsə özgəyə hər kəs,
Çıxar qabağına, hədəyə getməz.*

El arasında “gündüz çıraqla gəzmək” ifadəsi işlənir. Gündüz göylərin çırağı – Günəş nur saçır-sa, qeyri çıraqa ehtiyac varmı? Bu nəyə işarədir?

Nizami Gəncəvi sənəti başdan-başa milli-mənəvi dəyərlərlə bəzənmiş ilahi möcüzədir. Bu elə bir sehrli güzgüdür ki, dünyamızı əks etdirməyə qadirdir. Amma bu güzgüdə ən parlaq rəng yenə də Gəncəyə məxsusdur.

Nizami Gəncəvinin şeir dili canlıdır. Danışır, dil açır bu dil. Bu, ruhun dilidir. İlahi hökmlər bu dillə öz ifadəsini tapır:

*Nəyinə lazımdır gül rəngli paltar,
Bil, mürdəşir onu bir gün aparar.*

Bu fikirlərin izahını vermək üçün Gəncənin adət-ənənələrini dərinləndirmək gərəkdir. “Bil, mürdəşir onu bir gün aparar”, - ifadəsi Gəncədə bu gün də yaşamaqda olan qədim bir adətlə bağlıdır. Həmin adətə görə ölənlər şəxsən təzə paltarları bir xonçaya qoyulub ölüyuyana - mürdəşirə verilir. Beytin mənası budur ki, dünya fanidir. Fani dünyanın var-dövləti, şan-şöhrəti üçün bu qədər çalışmaq mənasızdır.

Tanrı insanı xəlq edəndə ona seçmək, ayırmaq, qiymətləndirmək qüdrəti bəxş etdi. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə qeyri varlıqlardan üstün sayılan insan ilahi bağlılığını itirdikdə həmin qüdrəti də itirərək ən aşağı səviyyəyə - heyvan səviyyəsinə enir. Bütün bələlərin kökündə dayanan cahillik və nadanlıq xalq hikmətində qınaq yerinə çevrilir: “Eşşək nə qanır zəfəran nədir?”, “İki eşşəyin arpasını bölə bilmir”, “O nə qanır bağayarpağı nədi, quzuqulağı nədi?”

Nizami Gəncəvidə həmin mənə bir qədər fərqli şəkildə açılır:

*Pambıqla kətani ayırd etməyən,
Asimana çaşıb sisiman deyən (27, s.34).*

Zaman çərçivəsini qıra bilməyən insan zamanın hökmünə tabe olub, onun dediklərinə əməl etməyə məcburdur. El arasında buna: “Adam ayağını yorğanına görə uzadar”, - deyərlər. Buradakı yorğan sözü məcazi mənada dövrəndir. Dövrün tələbini nəzərə almayanlar gec-tez peşman olur:

*Dövrənindən çıxma heç yüksəklərə,
Ayağını uzat yorğana görə.*

“Ayağını yorğanına görə uzatmaq” eyni zamanda vaxtı, zamanı nəzərə almaq anlamında da işlənir. “Hər şey vaxta baxar, vaxt heç nəyə baxmaz”, - deyən atalarımız bilirdi ki, “Bir yandan bağlayan bir yandan açar”, “Vədəsiz yarpaq düşməz”. Böyük şair xalqdan gələn ifadələri ustalıqla cilalayıaraq hikmətə çevirir. El arasında bu gün də yaşamaqda olan bir atalar sözünü yada salaq: Xəncər yarası sağalar, dil yarası sağalmaz. Nizami Gəncəvi həmin atalar sözünü başqa biçimdə təqdim edir:

*Dillə yaralar vurarsa bir kəs,
Məlhəmlə ona əlac edilməz (11, s.9140).*

Kainat sirləri qarşısında aciz olan insan gördüklərini özünün şüur səviyyəsinə uyğun mənalanırdır. Bütün bu yozumlar sözlərlə ifadə olunaraq dildən-dilə ötürülür və yaşayır. Səma cisimləri haqqında yaranan saysız-hesabsız folklor materialları dediklərimizi təsdiqləyir. Bunlardan biri də Günəş haqqında təsəvvürlərdir.

2. “Xəmsə”də milli-mənəvi dəyərlər vasitəsilə insan kamilliyinin ifadə edilməsi

Qədim insanlar səmavi qüvvələrə və səma cisimlərinə daha yaxın idi. Onlar, Günəşlə, Ayla, ulduzlarla ruhani əlaqələr yaratmağa can atırdılar. Məsələn, Günəşin şüalarının suda əksini görəndə insana elə gəlirdi ki, Günəşi aftafaya doldura bilər. Həmin ilkin təsəvvürlər daha sonralar həqiqi mənasını itirdikdə məcazi mənə yarandı. Bugünkü danışığı dilində işlənməyən “Günəşi aftafaya doldurur”, - kimi xalq ifadəsi Nizami Gəncəvi sənətində yaşayır:

*Gəldikmi dərd çəkək xarabaya biz,
Günəşi hey çəkək aftafaya biz (28, s.77-79).*

Milli mənəviyyatımızın ayrılmaz tərkib hissəsi olan islami dəyərlərimizdə elmə, təhsilə, insan kamilliyinə xüsusi önəm verilir. Bunu daim öz əsərlərində vurğulayan dahi Nizami Gəncəvi zahirən olduqca adi və sadə görünən hər kəlməni öz qələmində hikmətə çevirir:

*Hər kim öyrənməyi bilməyirsə ar,
Sudan dürr, daşdansa cövhər çıxarar.*

Milli mənəviyyatımızın ayrılmaz hissəsi olan xalq hikməti elə bir elmdir ki, təbii şəkildə nəsil-dən-nəslə, dildən-dilə keçərək ölümsüzlük qazanır. Nizami Gəncəvi də xalq hikmətindən bəhrələnərək özünəməxsus söz inciləri yaradır. Həyatın elə bir məqamı yoxdur ki, xalqın milli mənəviyyatında öz əksini tapmasın. Xalq hikmətində öyrənməyə münasibət belədir: “Bilməmək eyib deyil, öyrənməmək eyibdir”, “Axtaran tapar”, “Nə qədər çox bilsən, yenə bir az biləndən soruş” (6, s.6-9).

Nizami Gəncəvi fəlsəfəsi başdan-başa xalq hikmətidir, onun milli mənəviyyatının ifadəçisidir. Mirvarilər eyni sapa düzüldüyü kimi xalqdan gələn hikmət və nəsihətlər bir-birini tamamlayaraq özünəməxsus ardıcılıq və məntiqlə sıralanır:

*İstəyirsən evin salamat qala,
Yad adamı evə buraxma əsla.
Ən yaxşı dostuna sirr verən zaman,
Zənn elə, dayanıb qarşında düşmən.
Deyilməyən sözü demə əğyara,
Bir tək əğyar deyil, hətta dostlara.
Bilməsin sirrini evdə divarlar,
Divar dalında da çünki qulaq var (27, s.85).*

Yuxarıdakı parçanı atalar sözləri ilə belə ifadə etmək mümkündür: “Sirri demə dostuna, dostunun da dostu var”, “Yüz ölç, bir biç”, “Sözü ağzından bişirməmiş çıxartma”, “Yerin də qulağı var”, “Yarmadan aş olmaz, yaddan qardaş” və s. (6, s.7-10).

Nizami Gəncəvi sənətində hər şey xalqda olduğu kimi sadə və aydındır. Burada soy-kök, alın yazısı kimi məsələlərə dərinlən nəzər salınır və xalq hikməti ilə üst-üstə düşən məntiqi hökmlər çıxarılır:

*Yazılmış alına hər şey əzəldən,
Cəhd eyləsən belə nə gələr əldən?*

Xalq fəlsəfəsinin bədii ifadəsi olan Nizami Gəncəvi yaradıcılığı dünya həyatı ilə bağlı bir çox qaranlıq mətləblərə aydınlıq gətirir. Bunlardan biri də insan taleyi, onun yaşam tərzini haqqda söylənilən fikirlərdir:

*Bədxislət doğulub hər kim anadan,
Ölər o xislətlə, gedər dünyadan.*

Eyni fikri xalq fəlsəfəsi də təsdiqləyir: “Qozbeli qəbir düzəldər”, “Südnən girən sümükənən çıxar”, “Əslində olan dırnağında bildirər”, “Əslə hu...”, “Quyuya su tökməklə sulu olmaz” və s.

Başdan-başa əzablarla, məşəqqətlərlə dolu dünya ruhun sıxıldığı dar məkandır. Bu məkan müvəqqəti, fani məkandır. Xoşbəxtlik arzusu ilə bütün ağrı-acılara dözən insan bu sınaqlardan çıxmaqda sonda ruhunu xilas edir:

*Bir can dərmanına çatmaqçün əlbət,
İçilir min kərə zəhərli şərbət (23, s.59, 76).*

Zamanın tufanları insanı çalxaladıqca çalxalayır. Nehrədəki yağ ayrandan ayrıldığı kimi, yaxşılıqla pislilik də bir-birindən ayrılır. Bəsirət gözü bağlı olanlar öz əməllərini yenə görmür:

*Bəhanəyəçün baxar hər kəs yanına,
Heç kəs turş söyləməz öz ayanına (22, s.58-59).*

Zülmət dünyasında özünü görənlər çox azdır. Xalq hikmətində deyildiyi kimi, “Heç kəs öz ayanına turş deməz”, “Öz gözündə tiri seçmir, özgə gözündə qıl axtarır”, “Hərənin qarğası özünə qırğıdır”.

Nizami Gəncəvi ilahi sirlərə bələd idi. Dahi mütəfəkkir qeybin sirlərindən agah idi. Görünən və görünməyən dünyanın gizlinlərini sözə çevirirdi:

*İsa kimi girər elə bir deyərə,
Görünməz düzüləsə, çıraq hər yerə (1, s.29).*

3. Nizami Gəncəvi əsərlərində milli mənəviyyatın bədii tərənnümü

Dünyəvi düşüncələr və dünyəvi baxışlar Nizami sehrini çətin ki, açsın. Bu sehr pərdə arxasında gizləni, üzünə niqab salıb. Yalnız ürəkdən inananlar və Nizami Gəncəvini duyanlar bu niqabı qaldıra bilər:

*Niqabı götürsən üzündən həmə,ni,
Yüz Yusif səslənər quyu dibindən.*

Şərq ədəbiyyatında və folklorunda Yusif gözəllik rəmzidir. Yüz Yusifin quyu dibindən səslənməsi isə ilahi gözəlliyinin kəşfidir, görüntüsüdür.

Dünyanın atışlarməz yolları çoxdur. Bəzən batini canavar olanlar zahirən Yusif kimi gözəl də ola bilərlər. Bəzən zəhəri şəkər kimi təqdim edərlər:

*Surət Yusif kimi, batin canavar,
Xuruşla verirlər zəhəri onlar (6, s.7-8).*

Azərbaycan folklorunda bu fikir daha sadə ifadə olunur: “Üstü bəzək, altı təzək”, “Arım var, arım var, eşşək arısı”.

İnsan dünyaya həm maddi, yəni cismani, həm də qeyri maddi-ruhani varlıq kimi göz açdı. Ruh vasitəsi ilə hər şeyi duydu. Ən əvvəl yalnız ağlamaq və gülməklə dünyaya, ətraf ələmə münasibətini bildirdi. Vücut böyüdü, öz inkişafının müəyyən mərhələsinə çatanda artıq ruh bədəni tərk etməli oldu:

*Yaxşısı budur ki, Məryəmi unut,
İsaya dönsən də qayıtmaz vücut (28, s.61-63).*

“Can cahana bir dəfə gəlir”, - deyib ata-babalarımız. Bədəndən çıxan ruh sərbəstlik qazanır və bir daha oraya qayıtmır.

Bərk-bərk yapışdığımız və sevdiyimiz bu dünyadan heç kəs heç nə aparmayacaq, dünyanın varı dünyada qalacaq:

*Harun bu dünyadan nə apardı bax,
Dünyanın nəyi var onda qalacaq.*

Dahi şairin ustalığı ondadır ki, milli-mənəvi dəyərlərdən qaynaqlanan hikməti olduğu kimi saxlamaqla yanaşı, onu yeni çalarlarla zənginləşdirir:

*Halal zəhmət itməyib, əlləşmək deyil eyib,
Tanrı: “Səndən hərəkət, məndən bərekət”, - deyib.*

Bu gün də dilimizdə işlənməkdə olan: “Allah deyər: “Səndən hərəkət, məndən bərekət”, - kimi atalar sözü mənanı daha da qüvvətli ifadə etməyə imkan verir.

Ölməz şairimiz bəzən iki qoşa misranın hər ikisini atalar sözü üzərində qurur:

*El gücü sel gücüdür, hər an çəkin bu seldən,
Yataqda da can alar qisas oxu əzəldən.*

Atalar sözünə nəzər salaq: “El gücü, sel gücü”, “Qisas qiyamətə qalmaz”, “Buynuzlu qoçun qisası buynuzlu qoçda qalmaz”, “Nahaq qan yerdə qalmaz” və s. (6, s.10-14; 23, s.55-58, 74-77).

Şeyx Nizamiyə görə, kamil insan son gününü unutmamalıdır. Çünki ruhun həyatı əbədidir. Dünya həyatı isə sınaq meydanıdır. Nizami Gəncəvidə son gün - iki dünya arasındakı keçid tez-tez

xatırlanır. Nizaminin fəlsəfi təliminə görə insan son gününü unutmamalı, hər an axirəti qarşılamağa hazır olmalıdır:

*Son gününü unutma, ömrün boyu sal yada,
Möhtəşəmlik ağası yoxsulluqdur dünyada.*

Bu gəldi-gedər, bu fani dünya kimsəyə qalmayıb. Bu dünyadan çox süleymanlar gəlib-keçib. Süleyman mülkü isə öz yerindədir.

*Süleymanın mülkünü sorma hər an haradadır?
Mülkü öz yerindədir, bəs Süleyman hardadır?*

Dünya həyatı xeyirlə şərin, yaxşıqla pisliyin mübarizəsi üzərində quruldu. Hökmdarlıqla peyğəmbərliyi özündə birləşdirən ədalətli Süleyman peyğəmbərdən başqa bütün hökmdarlar haqq-ədaləti unutdu. Əsl insanlar haqsızlıqdan qorxub pəri kimi gözəgörməz oldular. Onları gündüz çiraqla axtarsan belə tapa bilməzsən:

*Coxdan yoxa çıxıbdı ədalətli Süleyman,
Haqsızlıqdan görünməz, pəriyə dönüb insan (14, s.250).*

Süleyman peyğəmbərlə bağlı atalar sözlərini yada salaq: “Süleymana qalmayan dünya sənə də qalmaz”. “Buradan çox süleymanlar keçib” və s. (26, s.9-12, 34-37).

Nizami Gəncəvi sənəti zahirən sakit görünən sonsuz bir aləmdir. Bu aləmdə dünya dediyimiz çevrənin daxilində və çevrədən kənarında nə varsa hamısı öz əksini tapır. Bu güzgüdə saysız-hesabsız aləmlər görünür:

*Əcəl gəlsə, üzünə qapı açan tapılar,
Zənn etmə ki, məzardan çıxıb qaçan tapılar.*

Əcəlin gəlişi iki dünya arasındakı son keçiddir. Bu keçiddə bizlərə qapı açan kimdir? Dar məzara gömülən insan bir də geri qayıda bilərmə? Bəs bu halda kəmiyyət dəyişmələri keyfiyyət dəyişmələrinə çevrilirmi? Ruhun ölümdən sonrakı həyatı haqda bilgilərimiz necədir? Bütün bu suallara Nizami Gəncəvi sənətində olduğu kimi Azərbaycan folklorunda da cavab verilir: “Qəbrə girən ölü geri qayıtmaz”, “Gorda yatan evdə yatmaz”, “Yüz ilin ölüsündən bir günün dirisi yaxşıdır”, “Ölüm haqdır”, “Ölüm Allah əmridir” və s. (3, s.19-22; 28, s.151-155).

Nəticə

Ölüm son mənzildir. Uzaq yoldur. Özü də gedər-gəlməz yol. Nizami Gəncəvi bu uzaq yola yol azuqəsi hazırlamağı tövsiyə edir:

*Uzaq yola çıxırsan, mənzilin çox uzaqdır,
Azuqəni hazırla, son mənzil-ölüm haqdır.*

Bu uzaq yolda arxaya dönüş yoxdur. Artıq burada yalan dünyanın yalan qanunları hökm etmir. Bu uzaq mənzildə hamı yalnız kainat qanunlarına tabedir. Bəs azuqə? Nədir yol azuqəmiz? Azuqəmiz yalnız əməllərimizdir. Burada nə tac, nə qızıl kəmərlər var:

*Tacla kəmərlər canını salar lova cahanda,
Xərəbatın eşqinə ver girova cahan da (27, s.69-70).*

Bəşər əzablar içində yaşadı. Məhz bu səbəbdən də beşgünlük dünyadan səadət ummaq özü ağılsızlıqdır. Atalar sözündə deyildiyi kimi: “Dünya beş gündü, beşi də qara”.

*Bu dünyadan gözləmə əbəs yerə səadət,
Beşcə gündə nəsbimə heç bəşərə səadət?*

Dərd-qəmlə dolu ömür karvanı enişli-yoxuşlu yolla dayanmadan gedir. Tanrının hökmünə boyun əyən qul, bəndə buna dözməyə, tab gətirməyə məcburdur. Çünki sevinclə kədər, xeyirlə şərq qardaşdır. Atalar dediyi kimi: “Hər gecənin bir gündüzü var”, “Bir yandan bağlayan bir yandan açar” (4, s.45-50; 28, s.99-108).

*Hər gecənin bir nurlu, günəşli gündüzü var,
Hər yoxuşun enişi, hər tənənin düzü var.*

Ömür karvanı iki aləm arasında yolçuluğa davam edir. Cisim canı, can cismi daşımaqdadır. Can bəzən yorulur, daha taqəti qalmır. Bir göz qırpımında ruh bədəni tərək edir. Yarımca nəfəslə ürək dayanır. Bütün qovğalar o andaca bitir, insan ömrü sona yetir:

*İki dünya yolunda yolçuluğun əbəsdir.
Könülə qovuşmağa yarım nəfəs də bəsdir.*

Xalq hikməti həmin fikirləri belə ifadə edir: “İki yana baxan çaş qalar”, “Bir əldə iki qarqız tutmaq olmaz”, “Ölüm qaşla göz arasındadır” (25, s.12-14; 28, s.39-45).

Nizami Gəncəvinin əsərləri sanki bu gün yazılıb. Ruhumuzun sözə çevrildiyi Nizami dünyası nə qədər əzizdir. İndi də Gəncəbasarda işlənən xalq ifadələri dahi şairin qələmində ölməzlik qazanıb. Belə ifadələr Nizami Gəncəvidə hikmətə çevrilir:

*Neştərinlə yarala balının pərisini,
Nuruna kor baxanın aşıla dərisini.*

Dərinin aşılınması Gəncənin təsərrüfat həyatından soraq verir. Göründüyü kimi, vaxtilə Gəncədə yayılmış dabbaqlıq sənətinin izləri həm folklorlarda, həm də Nizami Gəncəvi əsərində yaşamaqdadır (7, s.58-62; 10, s.29-36).

Dahi şairin qələmində ən adi sözlər, deyimlər, xalq ifadələri bədii materiala çevrilərək ilahi dəyər qazanır. Bəzən bir beytə bir neçə atalar sözündə verilən mənə sığışır.

Xalq ən adi həyati deyimləri hikmətə çevirir. Əldəki beş barmaq insanların müxtəlifliyinə işarədir. Nizami Gəncəvidə isə on barmaqdan söhbət açılır:

*Zənn etmə hər qılnc dəysə yaralar,
Əldəki on barmaq deyil barabar (16, s.31-36).*

Dilimizdə bu gün də tez-tez işlənən “Dəmiri isti-isti döyərlər” kimi atalar sözü Nizami Gəncəvi qələmində bədii fikrin daha dəqiq, daha obrazlı təqdiminə xidmət edir:

*Dəmir ürəklisə xəbər yetir də,
Ki soyuq dəmiri döyməyim bir də (22, s.48).*

Göründüyü kimi, dəmir artıq metal kimi yox, ürək sözünün əvvəlində epitet kimi işlənir. El arasındakı “daş ürəkli” deyimi “dəmir ürəkli” ilə əvəzlənmişdir. Bu poetik tapıntı yenə də öz kökü etibarlı ilə xalq müdrikliyinə istinad edir (6, s.10).

Bəşəriyyətin ən görkəmli söz və elm bilicilərindən hesab edilən dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin əsərlərində xalqımızın minilliklərə istinad edən milli mənəviyyəti, bədii ifadə vasitələri ilə insan kamilliyinin, ümumbəşəri dəyərlərin təminatçısı olaraq təzahür edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Альтман М.М. К истории Гянджи раннего средневековья: Писменные и археологические данные о населенной местности, занимаемой Гянджой с древнейших времен: IX-XIII вв. // Известия АН Азерб. ССР. Баку, 1947, № 1, с. 28-38
2. Гасанов Э.Л. Архитектурное наследие Гянджи как пример мультикультурализма // Elm və həyat jurnalı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti. Bakı, 2020, № 4 (470), s.60-63
3. Cavad Heyət. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda. Bakı: Elm və təhsil, 2011. 704 s.
4. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Gəncə: Elm nəşriyyatı, 2007. 246 s.
5. Əhmədov Ə. Nizami-Elmşünaslıq. Bakı, 2001. 254 s.
6. Əliyev K.İ. Atalar sözləri və aforizmlər. Folklor və yazılı ədəbiyyat, II cild. Bakı: Nurlan, 2017, s.3-14
7. Ganja: city of Nizami (Gəncə: Nizami yurdu). Dubai: IRS Publishing House, 2019. 208 s.
8. Geneviève Z., Danielle L., Claire K. Handbook of Multilingualism and Multiculturalism. Archives contemporaines, 2011, p. 377
9. Guliyeva N.M., Həsənov E.L. Die traditionelle Gändschänischen Teppiche von Zeitraum der Aserbaidshanischen Gelehrten und Dichter Mirsä Schäfi Waseh als ethnoanthropologische quelle (XIX Jahrhundert) // European Applied Sciences, 2014, vol. 2. (p. 3-5).
10. Xosrov və Şirin. N.Gəncəvi: Xəmsə. Gəncə, 2011. 232 s.
11. Hasanov E.L. About comparative research of poems “Treasury of Mysteries” and “Iskandername” on the basis of manuscript sources as the multiculturalism samples // International Journal of Environmental and Science Education, 2016, vol. 11(16), p. 9136-9143.
12. Hasanov E.L. About research of features of legal culture on the basis of historical-literary heritage // Information (Japan), 2017, vol. 20(4), p. 2289- 2296.
13. Hasanov E.L. Nizami Ganjavi 880: heritage of Ganja based on architectural and craftsmanship features of Sebzikar graveyard // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. Philadelphia (USA), 2021. Issue 1, vol. 93, part 2, p. 144-150. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.01.93.25>
14. Hasanov E. L. Innovative study of historical-ethnographic and cultural heritage of Ganja city for Renaissance period // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2021. Issue 02, vol. 94, p. 248-254. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.02.94.53>
15. Khamsa of Nizami. The Treasury of Mysteries. Tabriz, 1539-1543. London, British Library (Or. 2265).
16. Leyli və Məcnun. N.Gəncəvi: Xəmsə. Gəncə, 2011. 164 s.
17. Мель Н. Об архитектуре города Гянджи XII в. // Изв. АзФАН СССР, 1941, № 5, с. 21-25
18. Многогранность человеческого капитала: культурные и социальные основания. Общая редакция и составление О.Н.Астафьевой, О.В.Шлыковой. Москва: «Согласие», 2019. 293 с.
19. Нариманов И.Г. Археологические памятники Гянджачайского района (с древнейших времен до начала железного века). Баку: Азернешр, 1958. 144 с.
20. Nemət M.S. Azərbaycanca pirlər. Bakı: Azərnəşr, 1992. 104 p.
21. Nizami Gəncəvi adına Gəncə Dövlət Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi, fond № 2, i. NN 1100.
22. Qasımlı M.P., Quliyeva R.Z. Nizami Gəncəvi yaradıcılığının folklor qaynaqları // AMEA Gəncə Bölməsinin Nizami Gəncəvi Mərkəzi. Nizamişünaslıq jurnalı, № 5. Gəncə, 2015, s.44-67
23. Sirlər xəzinəsi. N.Gəncəvi: Xəmsə. Gəncə, 2011. 124 s.

24. Smith W., Hasanov E.L. Importance of handicraft traditions in investigation of history of urban culture in Ganja // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2013. Issue 11, vol., 7, p. 61-66. Doi: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2013.11.7.10>
25. The dawn of Art. Leningrad: Aurora Art Publishers, 1974. 196 p.
26. Yeddi gözəl. N.Gəncəvi: Xəmsə. Gəncə, 2011. 194 s.
27. Yusifli X.H., Pişnamazzadə S.P., Həsənov E.L. Nizami Gəncəvinin şəcərə tarixi. Gəncə: Elm, 2021. 182 s.
28. Юсифли Х.Г.Ренессанс и Низами Гянджеви. Гянджа: ЭЛМ, 2016, 334 с.

XÜLASƏ

Elnur Həsənov

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında milli-mənəvi dəyərlər

Açar sözlər: *Şeyx Nizami, Azərbaycan, Gəncə, İntibah dövrü, milli-mənəvi dəyərlər*

Azərbaycan Respublikasında 2021-ci - "Nizami Gəncəvi ili" nə həsr edilən elmi tədqiqat işində tarixi məxəzlərin, yazılı elmi mənbələrin və arxiv materiallarının əsasında bu görkəmli mütəfəkkir-şairin zəngin irsində bizim çoxəsrlik milli-mənəvi dəyərlərimizin əks olunması araşdırılır. Məqalədə şeyx Nizami yaradıcılığında bədii nümunələr əsasında milli mənəviyyatımızın ayrılmaz hissəsi kimi adət-ənənələrimizin mənbəşünaslıq əhəmiyyəti öyrənilir.

РЕЗЮМЕ

Эльнур ГАСАНОВ

Национально-духовные ценности в творчестве Низами Гянджеви

Ключевые слова: *Шейх Низами, Азербайджан, Гянджа, Ренессанс, национально-духовные ценности*

В научно-исследовательской работе, посвященной 2021 году - «Году Низами Гянджеви» в Азербайджанской Республике, на основе исторических и письменных научных источников, архивных документов изучаются многовековые духовные ценности в богатом наследии этого гениального поэта и мыслителя. В статье исследуется исключительное источниковедческое значение примеров традиций, как составной части национально-духовных ценностей нашего народа, содержащихся в творчестве шейха Низами, на основе художественно-литературных примеров.

SUMMARY

Elnur HASANOV

National and Moral Values in Nizami Ganjavi's Creativity

Key words: *Sheikh Nizami, Azerbaijan, Ganja, Renaissance period, national and spiritual values*

In this research work, dedicated to 2021 - "Year of Nizami Ganjavi" in the Republic of Azerbaijan, on the basis of historical and written scientific sources as well as archival documents, the various moral values in rich heritage of the genius poet and thinker have been studied. The scientific paper deals, mainly, with the of exceptional significance values, national-moral traditions contained in the works of Sheikh Nizami which manifest our national and spiritual values on the basis of literary examples.